

МОВА ЗНАЎСТВА

Т.М. Аліферчык (Мінск), Т.П. Бецэнка (Сумы, Украіна)

АДЛЮСТРАВАННЕ НІЗІННЫХ ФОРМ РЭЛЬЕФУ Ў ТАПАНІМІ БЕЛАРУСКАГА ЗАХОДНЯГА ПАЛЕССЯ І ЎКРАЇНСКАГА СУМСКАГА ПАЛЕССЯ

Прасторавыя адносіны характарызуюцца канцэптам шырыні, адкрытасці, працягласці ў прасторы, які выражаецца ў семантыцы апелятываў апазіцыі *верх – ніз*. Адзначаная апазіцыя з’яўляецца адной з асноўных семантычных апазіцый у славянскай карціне свету ў цэлым. Традыцыйна *верх* надзяляецца семантычнымі прыкметамі *добры, урадлівы, жыццёвы*, а *ніз* – *дрэнны, неўрадлівы, небяспечны, смяртэльны* [5, с. 345–346]. Але такое суаднясенне не з’яўляецца абавязковым у дачыненні да тапаніміі, напр., найменні тыпу *Гара* могуць мець значэнні ‘неўрадлівае высокае месца’, а тапонімы, матываваныя апелятывам *ніз* наадварот часта характарызуюць урадлівае поле.

Паводле аналізу беларускіх і ўкраінскіх палескіх онімаў можна зрабіць выснову, што для маркіравання нізінных форм рэльефу актуальнымі з’яўляцца народныя геаграфічныя тэрміны *ніз, яма, дол / даліна* і інш.

Адным з самых распаўсюджаных у якасці рэсурсу тапанамінацыі і семантычна празрыстым з’яўляецца апелятыў *ніз*, якім матываваны заходнепалескія тапонімы *Паніжжа* (Стол.), *Ніз* – поле (Бастынь Лун.), *Ніз* – поле (Бухлічы Стол.). Апелятыў у большасці выпадкаў ужываецца з наступнай семантыкай: стол. *ніз* ‘мясцовасць у ніжняй частцы цячэння ракі’, палес. *нізіна* ‘нізкая даліна; вільготная прырэчная мясцовасць’, жытк., стол. ‘нізкае месца на полі, дзе доўга стаіць вада’ [10, с. 122], *нізіна* ‘нізкае месца’, ‘тое, што і даліна’ [7, т. 3, с. 204], параўн. таксама *нізкодолы* ‘даліны, нізіны’, *нізкодолье* ‘нізіна, нізкае месца’, *нізкота* ‘тс’ [7, т. 3, с. 205].

У Сумскім рэгіёне таксама зафіксаваны шэраг онімаў, якія паходзяць ад апелятыва *ніз*: *Низ* – луг (Микитівка Ямп.), паша (Дідівщина Кролев.; Козацьке Канатоп.; Роцца Пуц.), поле (Нечаївка Бурын.), частка сяла (Івот Шостк.; смт. Ямпіль; Микитівка Ямп.; Сваркове Глух.; Заруцьке Глух.; Ястребщина Глух.); *Низи* – сенакос у ніжнім цячэнні ракі (Хижки Канатоп.), паша (Дідівщина Кролев.), прыбярэжная нізіна (Дідівщина Кролев.), таксама *Понізівка* (былая в., Пуц.), *Низи* (Сумск.) і інш. ад *низ* ‘ніз, месца, што ляжыць ніжэй’, ‘даліна’ [5, с. 563]. М.Т. Янко ў адносінах да айконіма *Низи* (Сумск.) адзначае яго паходжанне ад апелятыва *низ, низи*, які з прасл. **niz* ‘раўніна ў неглыбокай ўпадзіне’ [10, с. 244].

Выкарыстанне *низ, низи, низина* для абазначэння нізінных форм рэльефу адзначае і Е.А. Чарапанавя [8, с. 177].

Тэрмінам *яма*, які таксама маркіруе нізінныя формы рэльефу, матываваны заходнепалескія айконімы *Яменка* (Камян.), *Яміца* (Малар.), *Ямна* (Бр.), *Ямнае* (Стол., Іван.), *Ямнік* (Драг.), *Пад'ямнае* (Стол.) і мікратапонімы *Яміца* – хутар, там было многа ям (Ланская Малар.), *Ямкы* – поле, дзе раней капалі белую гліну (Шумаки Бр.), *Ямкы* – сенажаць (Татарнавічы Драг.), *Ямки* – лес, дзе пасля вайны засталіся акопы (Антаны Камян.), *Ямнык* – урочышча ў лесе, дзе было многа азёр, сярод балот, якія зараслі (Малінаўка Малар.), *Ямнык* – нізкая мясцовасць, амаль заўсёды запоўненая вадой (Забалоцце Малар.), *Ямнык* – урочышча (Асавая Малар.). На Сумшчыне адзначаны айконім *Ямне* (Вялікапіс.).

Неабходна адзначыць, што намінацыя пасялення ад апеллятыва *яма* не адзначае, што пасяленне літаральна размешчана ў яме. Тут неабходна ўлічыць высновы М.І. Талстога, які адзначае, што часцей за ўсё *яма* (*јата*) з'яўляецца абагульняючым тэрмінам, як і тэрміны *гара, балота, лес* [6, с. 299].

Для абазначэння нізкага месца выкарыстоўваецца таксама тэрмін *мачула* ‘прыродная, зараслая травой і лазняком сажалка, балотная лужына, круглая старыца’, якой матываваны заходнепалескія онімы *Мачуль* (Стол.), *Мачула* – мясціна, дзя ямка выкапана (Балгары Пін.), *Мачулькы* – лес (Чыжэўшчына Жаб.), *Мачульнэ* – поле і лес (Глінка Стол). Вытворным ад *мачула* тэрмінам *мачулішча* ‘затока, копанка, у якой мочаць лён, каноплі, палатно’, ‘месца, дзе раней мачылі ліпавае луцце, ліпавы луб, з якога рабілі мачулу’, ‘месца, дзе была мачула; забалочаны вадаём; мокрае месца’ [10, с. 113] матываваны айконім *Мачулішча* (Камян., Іван.), а таксама ідэнтычны онім на Сумшчыне *Мачулішца* (Пуц.).

Адной з самых распаўсюджаных, асабліва ў мікратапаніміі, для абазначэння нізкага месца з'яўляецца лексема *даліна* ‘нізкае месца ў лузе, полі, дзе стаіць вада’, ‘нізіна’, ‘прадаўгаватая ўпадзіна паміж узвышшамі’ [2, с. 72], кобр. *дол* ‘заліўны луг’ [10, с. 60], стол. *даліна* ‘нізкае месца на полі, дзе доўга стаіць вада’ [10, с. 57], якой матываваны заходнепалескія айконімы *Даліна* (Іван.), *Далінка* (Іван.), *Даліны* (Ганц.), *Долін* (Стол.) і мікратапонімы *Доліна* – сенажаць, балота (Азарычы Пін.), *Доліны* – сенажаць (Сітніца Лун.), *Дольна* – поле ў нізкім месцы (Выжлавічы Пін.), *Дольна* – урочышча (Ляжыткавічы Драг.), *Дольна* – поле на нізкім месцы (Лумна Камян.), *Долэна* – поле (Субаты Драг.), *Дольна* – сенакос (Балгары Пін.).

У Сумскім Палессі зафіксаваны айконімы як з тапасновай *дол(діл)*, так і з *долина* [8, с. 177]: *Поділи* (Лебяд.), *Подільки* (Ліпавадол.), *Весела Долина* (Ліпавадол.), *Долина* (Глух.), *Долина* (Недрыг.), *Коломійцева Долина* (Ліпавадол.), *Липова Долина* (Ліпавадол.), *Червона Долина* (Ліпавадол.) і інш.

Неабходна адзначыць, што тэрміны *поділ/долина* з'яўляюцца звыклымі для ўкраінскай моўнай рэчаіснасці, параўн. Падолле (Падольская

зямля, Паніжжа, Паднястроўе і Пабужжа) – гісторыка-этнаграфічная вобласць Украіны, якая ахоплівае тэрыторыі сучасных Вінніцкай, часткова Хмяльніцкай, Цярнопальскай, паўночных раёны Адэскай абласцей, а таксама невялікія прылеглыя тэрыторыі Жытомірскай, Чаркаскай, Кіраваградскай і Кіеўскай абласцей.

Нізінныя формы рэльефу маркіруюць таксама заходнепалескія онімы *Глыбанец* (Пруж.), *Глыбокае* (Жаб.), *Глыбокі Вугал* (Камян.), *Глыбокі Кут* (Пруж.). Матывавальныя апелятывы ў адзначаных выпадках адносяцца да прым. *глыбокі* або наз. *глыбіня* ('глыбокае месца ў рацэ, возеры; бездань', 'яма, выбітая вадой' [10, с. 50]). На Сумшчыне зафіксаваны онім *Глібне* (Краснап.). Сяло размешчана на правым беразе р. Сыроватка.

У Заходнім Палессі для абазначэння нізінных форм рэльефу актыўнымі з'яўляюцца тэрміны *падзь* 'упадзіна, яма' [10, с. 127], якім матываваны онімы *Падышча* (Іван.), *Подзішчэ* – поле (Сітніца Лун.), і *мокры*, які, імпліцытна маркіруючы нізінныя/мокрыя/балоцістыя формы рэльефу, утварае апазіцыйную пару з тэрмінам *сухі* з абазначэннем высокіх/сухіх мясцін: *Мокрава* (Лун.), *Макраны* (Малар.; паводле інфарм.: Тут лужы, всегда было мокро, потому Мокраны [1, с. 156]), *Мокра дэлянка* – балота, парослае лесам (Столін Стол.). Для айконіма *Мокрая Дубрава* (Пін.) зафіксавана мясцовая назва *Мокра*: паводле народнай легенды вёска ўзнікла на нізкім месцы, дзе раней была дуброва.

Ускоснай адзнакай нізінных форм рэльефу адрозніваюцца онімы, матываваныя тэрмінамі *таня* і *тапіла*: *Танец* – сенажаць (Сітніца Лун.), відавочна, адносіцца да *таня* 'затока каля ракі, на абалоні ў час разводдзя ці паводкі' [10, с. 188]; *Топыло* – сенажаць, якая вясной і ўвосень вельмі заліваецца вадой (Сорацні Драг.), *Топылэць* – кусты (Суткі Драг.), якія адносяцца да *тапіла* 'непраходнае месца на дрыгвяністым балоце, багністая бездань', 'невялікае прыроднае азярцо сярод балота або выкапанае', 'гразкае месца', 'нізкае поле, якое ў час разводдзя і паводкі затапляецца вадой' [10, с. 188].

Неабходна заўважыць, што на Сумскім Палессі геатэрміны *мокры* (і яго варыянты), *таня*, *тапіла* не адлюстраваны ў тапаніміі. Пры гэтым не зафіксаваны ў заходнепалескай тапаніміі апелятыў *акон* (які, аднак, спарадычна сустракаецца ў беларускай мікратапаніі іншых рэгіёнаў, а як геаграфічны тэрмін зафіксаваны таксама ў І.Я. Яшкіна [10, с. 11]). На Сумшчыне адзначаны наступныя тапонімныя адзінкі: *Окіп* (вар. *Окоп*; Ямп.), *Окіп* (Пуц.), *Окіп* (Краснап.), якія матываваны, верагодна, *окон*, *окіп* 'роў з земляным насыпам, валам навокал ч.-н' [4, т. 5, с. 675].

Такім чынам, рагледжаныя апелятывы *ніз*, *яма*, *мачула/мачулішча*, *дол/даліна*, *глыб*, *падзь* і інш., актывізаваныя ў складзе тапонімаў Заходняга Палесся (Беларусь) і Сумшчыны (Украіна) дазваляюць меркаваць агульныя традыцыі ў тапанімічнай намінацыі адзначаных рэгіёнаў у адносінах да ландшафтнай мадэлі прасторы ў тапаніміі.

Прааналізаваны матэрыял можна з упэўненасцю класіфікаваць як моўныя/тапанімічныя ўніверсаліі для абазначэння аб'ектаў геаграфічнага асяроддзя на розных тэрыторыях. Відавочна, што і ў беларускім заходнепалескім, і ва ўкраінскім сумскім тапаніміконе адзначаюцца падабенствы і ў выбары матывавальных апелятываў для тапонімаў, якія адлюстроўваюць нізіныя формы рэльефу, і іх семантычнае нападзенне. Акрамя гэтага падобнымі з'яўляюцца і прынцыпы матывацыі і намінацыі онімаў, і выяўленыя тапанімічныя мадэлі.

СКАРАЧЭННІ

Бр. – Брэсцкі р-н, Драг. – Драгічынскі р-н, Иван. – Іванаўскі р-н, Камян. – Камянецкі р-н, Лун. – Лунінецкі р-н, Малар. – Маларыцкі р-н, Пін. – Пінскі р-н, Стол. – Столінскі р-н Брэсцкай вобласці Беларусі.

Белап. – Белапольскі р-н, Бурын. – Бурынскі р-н, Вялікапіс. – Вялікапісараўскі р-н, Глух. – Глухоўскі р-н, Канат. – Канатопскі р-н, Краснап. – Краснапольскі р-н, Кролев. – Кролевецкі р-н, Недрыг. – Недрыгайлаўскі р-н, Пуц. – Пуціўльскі р-н, Сум. – Сумскі р-н, Шостк. – Шосткінскі р-н, Ямп. – Ямпольскі р-н Сумскай вобласці Украіны.

Літаратура

1. Белова, О.В. Названия сел Полесья и топонимические нарративы / О.В. Белова // Вопросы ономастики. – 2005. – № 2. – С. 151–164
2. Дарошка, М.А. Мясцовыя геаграфічныя апелятывы ў мікратапаніміі Тураўскага Палесся / М.А. Дарошка // Беларуская аномастыка : зб. навук. арт. / Акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства, Рэсп. тапан. камісія ; пад рэд. В.П. Лемцюговай. – Мінск, 1992. – С. 69–94.
3. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1970–1980.
4. Словарь української мови / Упорядкував Б. Гринченко. – Т. 2. З–Н. – Київ, 1908. – 573 с.
5. Толстой, Н.И. Верх – низ / Н.И. Толстой // Славянские древности : этнолингвистический словарь : в 5 т. / редкол.: Н.И. Толстой (отв. ред.) [и др.]. – М. : Международные отношения, 1995 – . – Т. 1 : А – Г / Т.А. Агапкина [и др.]. – 1995. – С. 345–347.
6. Толстой, Н.И. Славянская географическая терминология. Семасиологические этюды / Н.И. Толстой. – М. : Наука, 1969. – 262 с.
7. Тураўскі слоўнік : у 5 т. / рэдкал.: А.А. Крывіцкі [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982–1987. – 5 т.
8. Черепанова. Е.А. Географическая терминология Чернигово-Сумского Полесья (опыт семантической классификации) / Е.А. Черепанова // Полесский этнолингвистический сборник / отв. ред. Н.И. Толстой. – М.: Наука, 1983. – С. 173–189.
9. Янко, М.Т. Топонімічний словник Украіны : словник-довідник / М.Т. Янко. – Київ : Знання, 1998. – 429 с.
10. Яшкін, І.Я. Беларускія геаграфічныя назвы. Тапаграфія. Гідралогія / І.Я. Яшкін. – Мінск : Навука і тэхніка, 1971. – 255 с.